

GYULAI PÁL.

Gyulai Pál egyetemi tanszékét elhagyja s a közvélemény újra feléje fordul. Mint rendesen, ha Gyulairól van szó, sok sértett hiúság, bántott írói becsvágy némi keserű hangot ad az ily megemlékezéseknek. Gyulai hosszú pályáján megszokhatta ezt; támadták őt az 1850-es, 60-as, 70-es, 80-as és 90-es évtizedekben s adja Isten, hogy még soká támadhassák. A ki e rég elfeledett támadásokat sorra elolvassa, azt két körülmény fogja különösen meglepni. Először, hogy az ostromot mindig újra kellett kezdeni, a mi azt bizonyítja, hogy a vár bevehetetlen s másodszer, hogy az 1860-iak elismerik, hogy Gyulai nem tévedett 1850-ben, az 1870-iek, hogy 1860-ban s így tovább... minden nemzedék, midőn jelenét védi, belátja, hogy Gyulai mondta ki az igazat a múltban. Ekkép lőn, hogy az, a kit folyton maradisággal vádoltak, mindig megelőzte korát s hogy ő volt az egyetlen, ki az *utókor szemével* látott. A klikkek, melyeket támadott, megtörték, a divat kedvenceit elfeledték s azok, kiknek dicsőségét hirdette, megmaradtak irodalmunk díszéül. Gyulai keze, súlyos kéz, a kire ránehezedik, azt elnyomja. A kik azonban ezért irigységgel vádolják Gyulait, azok olvassák el gyorsan azt a beszédet, melyet *Toldi szerelmének* megjelenésekor tartott a Kisfaludy-Társaságban. A finom bíráló egész gyönyöre, a hazafi egész büszkesége, a jóbarát öröme érzik ki e megható kis beszédből. A ki a legnagyobb előtt így meghajlik, miért irigyelne ephemer dicsőséget? Azonban nemcsak a nagy tehetségnek van létjoga, a kisebb erő is szolgálhat hasznosan s ezt Gyulai nem is tagadta soha. Mindig volt biztató szava számukra is; Zichy Antal, Pállfy Albert, Csiky Gergely, Arany László, Péterffy Jenő, hogy csak a halottakat említsem, érezték ezt. Csak akkor vált élessé s bizonyos tekintetben kíméletlenné,

ha úgy vette észre, hogy a *kis* tehetség *nagy* reklámmal hirdetteti magát, vagy hogy nem erejéhez mért munkába fog s ha akár a kiváló lángész szétszakította tehetségét lelkiismeretétől s a karzat tapsaiért, pénzért vagy egyébért hevenyészve dolgozik, tollat nem becsülve meg kellőképen.

Tény az, hogy a közvélemény utólag Gyulai ítéletéhez csatlakozott; az egyes generációk által leghevesebben védett regényeket elfeledték s így kiderült, hogy azon bírálatok, melyek annak idején istentelenségnek látszottak, teljesen igazat mondtak. A ki ezt meggondolja, kénytelen elismerni, hogy Gyulai souverain vezetője volt a közízlésnek.

Gyulai bírálata a legnagyobb pártatlanság és a legkitűnőbb ízlés kettős alapján nyugszik biztosan.

Mily igazságos s mily kevésbé személyek ellen irányul Gyulai bírálata, mutatja többek közt Csiky Gergely esete, kit Gyulai addig támadott, míg a kezdő drámaíró az akkoriban divatos Dóczi-Rákosi »iskolához« szegődve, spanyolság és görög-ség örve alatt, képtelen drámákat ír. Folyton arra inti őt, hogy az előtte levő igazi élet felé forduljon s midőn ez meg is történik, a *Proletárok* előadása után, örömmel, azonban kellő reservákkal, ismeri el Csiky tehetségét. Még egy jellemző példát szeretnénk felhozni Gyulai igazságszeretetéről. Tessék elképzelni, hogy mai íróink közül akad valaki oly nagyszabású, mint Eötvös József s képzeljük el még hozzá, hogy az illető báró és miniszter. Szinte legendaszerűnek tűnik, midőn 1868-ban Gyulai így ír róla:

Eötvöst, mint szónokot nem lehet igazságosan megítélni, csak emlékbeszédeiből. A fejtegető és vitakozó szónok, ki a megyei és országgyűlési termekben nem egyszer vívott ki diadalt, itt egészen háttérbe szorul s csak az ünnepély szónoka áll előttünk. Azonban egy tulajdonsága, mely mint íróit kiválóan jellemzi, sehol sem lép annyira előtérbe, mint Emlékbeszédeiben s ez a reflexió által felköltött érzés s az érzés által felköltött reflexió. Nem emelkedik a szenvedélyig, legfeljebb érinti azt, nem ragadja el hallgatóit, csak meghatja. Fantáziája nem erős s a plasztikaiság ép úgy hiányzik rajzaiban, mint stíljében. Még annyira kedvelt s túlságosan kedvelt hasonlataiban sem találhatni meg a plasztikai kidomborodást vagy ragyogó színezetet. Mintha ezekhez is némi reflexió által jutna, nem könnyedén árasztja, hanem némi nehézkességgel tárja ki s olykor mintegy elnyújtja. Innen van, hogy az elevenség nem kiváló tulajdona s átmenetei, fordulatai ritkán gyorsak, eredetiek s meglepők. Beszédeinek egységét inkább a hangulat és gondolat képezi, mint a részek aránya s a fokozatos és szerves emelkedés. O gondolkozik és érez s e kettő egy nála, s túlsúlyok olykor megbénítja a fantázia működését s fogyatékosná teszi a művészi formát. Ebben rejlik főereje és főgyöngesége. Művelt és gazdag lelke, könnyen felinduló nemes

kedélyének áramlata oly jótékonyan hat elmére és szívre. Az emberiség és hazafiság, a kereszténység és kultúra, az európaiság és magyarság, a kegyelet és igazság, a melancholia és megnyugvás nagy eszméi és érzéseinek hatása alatt állunk. Az érzés reflexióvá, ez pedig érzéssé válik bennünk is. De a reflexiók nagy tömege, melyekben több a finomság, mint erély, néha a hallgatót is épen úgy elbágyasztja, mint a szónokot s mintegy el-elmosódik előttünk a láthatár...

E pompásan megírt, oly jellemző s oly igaz sorok után így fejezi be cikkét:

„Az emberszeretet, tudomány és hazafiság, a művelt elme és nemes kedély ritka emberben egyesül annyira, mint benne s teljes mértékben illenek reá Quintilianus e szavai: Orator esse, nisi vir bonus, non potest!”

Kissé hosszan idéztünk, azonban szándékkal. Néhány jellemző sorban akartuk bemutatni, mint a tárgyból forr ki Gyulai bírálata s mennyire kitudja fejezni néhány sorban minden idők ítéletét. A mai kor olvasójának feltűnhetett valami; tudniillik, hogy e szavak lángész, halhatatlan mű, korszakos alkotás stb. stb. e bírálatban sehol se fordulnak elő. Szegény mai olvasó! Annyira megszokta a túlságos dicséretet, hogy már arra a könyvre nem igen hederít, melyről csak azt olvassa, hogy »jó« s akkor kezd kissé figyelni, ha a bíráló legalább azt írja, hogy valamely közepszerű regényke lángelmére vall, világirodalmi jelentőségű. A superlativusok elvesztik értéküket s kritikaink, ha majd egyszer eljön az igazi genie, nem fognak többé hitelre találni. Úgy járnak, mint a mesebeli pásztorfiú, a ki néhányszor tréfából »farkast« kiabált a falusiak összecsődítésére s kinek aztán senki sem segített, mikor az éhfarkas egyszer valóban eljött. A bírálók, kiknek hivatásuk volna a közízlést vezetni, ily módon maguk mondanak le szerepükről. Azonban elég! Térjünk vissza Gyulaira, kiről azt mondtuk, hogy bírálatát igazságosságán kívül kitűnő ízlése jellemzi. A mi a pártatlan igazságosságot illeti, arra vonatkozólag tán elég példával szolgáltunk s most lássuk, hogy mi az, a minek kitűnő ízlését köszönheti.

»Kitűnő ízlés ide, kitűnő ízlés oda, nekem meg van a magam ízlése, senki által sem hagyom befolyásolni« mondják legtöbbször s ép olyanok, kik leginkább befolyásoltatják magukat. Gyulai ízlésében, mely évtizedek irodalmát helyesen megítélte, van valami imponáló. Vajjon min alapszik? Lássuk csak, milyenek Gyulai rendes kifogásai s így negative meg fogjuk tudni, hogy mit követel attól, a kit igazi írónak ismer el.

Gyulai regényben vagy drámában nyomon követve a bonyolalmat, mindenekelőtt a rajzolt jellemekkel igyekszik tisztában lenni. Kitalálja, hogy az író mily karaktert kíván feltüntetni s

aztán keresi, hogy a kérdéses alak megfelel-e mindvégig önmagának. Rögtön észreveszi, hogyha az író, hatásvadászat, valamely tesis bebizonyítása végett vagy akár vallás-erkölcsi célból, szóval művésziatlenségből, »csavarint egyet a szívek gépezetén;« senkisé is érzi nála jobban, hogy a jellemkép nem mozdulatlan központ, mely körül bármily cselekmény foroghat, nem is tengely, mely a cselekmény szélmalom-kerekével együtt forog, hanem maga a rúgó, mely az egész gépezetet mozgatja, hajtja. Ezt a szoros összefüggést bámulja Othelloban, kinek kivételes helyzetén, jellemén, ha egy kissé változtatunk, meging az egész dráma, ezt bámulja Bánk bánban, hol egy kissé több ravaszság vagy kaczerság Melindában, elronthatná az egész mű hatását s a bonyodalom, hideg leleménynyé sülyedne. Ezt bámulja Tartuffe-ban vagy a Misanthrope-ban. Már a *Fösvényben* például érzi, hogy bár ez alakra, mint valami görnyedő Chariatidra építette fel Molière az egész vígjátékot, az egyes jellem részeket mintha nem tartaná össze oly erős »ciment.« A vén fösvény rendszeren nem ily hiszékeny s nem ily szerelmes; így tehát a hiszékenység és szerelem, két oly motívum, illetve tulajdonság, melyre Molièrenek csupán a továbbbonyolításra volt szüksége s midőn ezeket a *Fösvény* jellemképébe beszövi, nem annyira a való képét mutatja, mint ügyességét a leleményben tünteti fel. Gyulainak tán legjelesebb kritikája, melyben Jókai »Dózsa György«-én bizonyítja be, hogy minek kellett volna fejlődnie a parasztvezér jellemképéből s mit fejlesztett Jókai phantasiájának önkénye; mily kevéssé tapad hozzája, mily közönyös az intrika, mely a főhős körül játszódik le. Akkoriban ez a bíráló is egész forradalmacsokát keltett s ma tán maga Jókai is elismeri, hogy Gyulainak igaza volt. A cselekmény és jellem megegyezésének mértéke lesz tehát mértéke valamely dráma jóságának vagy rosszaságának; e megegyezést azonban csak az fogja igazán megérezhetni, ki mint a költő, mint az alkotó művész folyton az életből merít. A bírálónak ép úgy meg kell figyelnie a fösvényt, a szerelmezt, a féltékenyt, mint az írónak s tapasztalatai sugallják kritikáját. Mily messze vagyunk valamely aprioristikus elvtől! Van ugyan szabályunk s mégis mily tág tere nyílik az egyéni ízlésnek; hisz mindenki a saját tapasztalata szerint ítélni, anélkül azonban, hogy ítélete szeszélylyé válnék. Van mihez állandóan ragaszkodnunk a nélkül, hogy meg volnánk kötve, törvényünk van, mely életet és fel-szabadít.

Azonban az emberi szív és lélek ismeretén kívül, költőnek és bírálónak egyaránt, a feldolgozandó tárgyak kívánalmait, a műformák sajátosságait is meg kell érezniök. A költőben elég ha ez érzés sejtés, tapintat marad, a bírálóban e tapintatnak tudássá, e sejtésnek határozott biztonsággá kell válnia. Mindazonáltal, s ezt Gyulai sokszor hirdeti, a költői alkotás sem lehet el bizonyos céltudatosság nélkül, s minthogy a költő elvégre is másokra akar hatni, nem csak éreznie, hanem a hatás célja szerint alakítania is kell. S ép e hatások, illetve e célok különbözőségéből fejlenek a műfajok sajátosságai. A ki céljával tisztában van, az egyszerre érezni fogja minden szava súlyát, az egyszerre fogja kitörülni mindazt, a mi mellékes. S a bíráló is, a ki ezt figyelembe veszi, könnyen fogja kimutathatni az egyes műfajok, illetve hatások követelményeit; minden, a mi nem a költői cél szerint alakult, az le fog hullni, ki fog válni a műalkotásból. A törvény tehát itt is a dolgok természetéből, belső szükségességéből fejlík s ép úgy illeti a bírálót, mint a költőt. Gyulai természetesen elismeri, hogy a költő fő-főcélja, hogy az olvasót elragadja, azonban ép itt a bökkenő, a költő nem ragadhat el bennünket bárminemű eszközzel, melyek nincsenek a cél természete szerint megválogatva?

A mi célja szerint alakult, az már egészében jó is. Katona nyelve színpadon a legnagyobbban hat s mint Gyulai helyesen kiemeli, nyersége csak emeli a tragikus pathost, míg Vörösmarty legpompásabb jambusai elbágyasztanak drámáiban. Pedig hisz ugyanazok a jambusok ezek, melyek lírai verseiben, a maguk helyén annyira elbűvöltek. Íme, mennyire függ minden az elérendő hatás természetétől!

Így például a drámában fejtegetett thesis kellemetlen hatást gyakorolt a hallgatóra. Miért? Gyulai, ki a tulajdonképeni drámai célú folyton szeme előtt tartja, egyszerű s teljesen kielégítő feleletet ad.

»Az állami és társadalmi intézmények mindig nagy befolyással vannak az egyén sorsára, mert köztük születik, növekszik fel s velök vagy ellenök küzdve éli le napjait. Ép azért a költő, kinek főcélja a szenvedélyek rajza, nem mellőzheti mindazon állami és társadalmi kérdések hatását, melyek a szenvedélyeket táplálják, ébresztik vagy épen szülik. Csak így magyarázhat meg némely szenvedélyt, de tulajdonképen nem arra törekszik, hogy egy vagy más intézményt támadjon vagy védjen.«

Ugyancsak így ad Gyulai általánosabb kérdésre vonatkozólag is ez elv alapján megnyugtató választ. Az idealizmus és realizmus kérdése sokat foglalkoztatja az írókat; legtöbben bonyolítják s holmi nagy rendszerekbe foglalják a megoldásokat, íme Gyulai tisztán művészi szempontból mily józanul és egyszerűen szól e kérdéshez: »Az élet szabatos visszatükrözése a költészetben nem a valóság részletes rajza, hanem a lényeges vonások összpontosítása bizonyos eszme kifejezésére. Ezért a valódi költészet a lényegtelen mellőzi, a lényegest is céljai szerint alakítja, emezt élesebben kiemeli, amazt kevésbé s némelyt csak sejtet.« Túlzott realizmus a lényegest a lényegtelenel téveszti össze s azért undorító; túlzott idealizmust nem az igazság táplálja s ezért émelyítő; egyik sem felel meg a művészet céljának, melynek hivatása szépet alkotni nemes gyönyör keltésére.

A művészet és erkölcs viszonya is sokat foglalkoztatja Gyulait. Itt is a művészet célját veszi tekintetbe s úgy tapasztalja, hogy a művészi hatást megzavarja az, a mi a közérzületet sérti; viszont az erkölcsi prédikáció untat. Gyulai úgy hiszi, hogy: »az úgynevezett erkölcsi világrend, melybe ütközve az egyén tragikái vagy komikai alakká válik, nemcsak tisztán erkölcsi eszmék összege, hanem általában az emberi élet törvényei«, s hogy »ha a tragédiának vagy komédiának nem volna más célja, mint élénkbe tárni, hogy bizonyos erkölcsi törvények megsértése gyászos vagy nevetséges következményeket von maga után, az nem volna se elég költői, se elég hatásos. A költő többet tár fel. Az erkölcsiség még nem óv meg a tragikái vagy komikai katasztrófától, ha egyszersmind nem vagyunk eléggé eszélyesek. Az erkölcs és eszély összeolvadása sem minden. Tetteinknek hatása van másokra és visszahatása reánk.« Így tárul ki a költő előtt az egész élet, azonban bizonyos művészi határok közt, »a költészet nem erkölcsiség prédikáció, azonban még kevésbé erkölcsitelenség prédikálása. A költészetnek nem egyenes célja az erkölcsi jó, de még kevésbé az erkölcsi rossz, a költészet célja mindig a szép marad, de a szépet épen úgy nem alkothatni meg erkölcsiség, mint igaz nélkül.« Így az erkölcsiség, mintegy a művészi hatás elérése, a szép alá, az igaz mellé kerül, nem mint cél, hanem mint eszköz.

Azonban ez általánosabb kérdésekről térjünk vissza oda, honnét eltértünk. Gyulai azon állításához jutottunk, hogy a műfajoknak megvannak a maga belső szükségességek s hogy

a »műformák figyelembevétele nem elméleti önkény, hanem a dolog természetéből folyó kívánság, sőt követelmény.« Minden, a mi a művészet természetét meghamisítja, okvetlenül megboszulja magát az olvasó vagy hallgató unalmában. A drámaíró, ki balítéletek ellen kíván harcolni, bölcselget és magyaráz, nem javít a világ sorsán; drámája ugyan rosszabb lesz, mintha egyszerűen s minden mellékcziel nélkül rajzolta volna az összeütköző szenvedélyeket, azonban hallgatói semmivel se lesznek jobbak. Ugyancsak ily művészietlen valamely tárgyat természetével ellenkező műfajba zsugorítani. Gyulai egyik pompás beszédében rámutat erre; a nálunk oly divatos tárcza-elbeszélések gyakran regény tárgyakat fojtanak magukba, viszont hány regényünk nyújt el tárczácskába való anekdotát. Ezért van igaza a bírálónak, ha bizonyos törvényekről beszél s azt hisszük, hogy a költő spontánitásának épenséggel nem árt, ha ilyesmivel tisztában van. Katona, a drámaíró jogával a történelem felett, mint egy cikke bizonyítja, teljesen tisztában volt s ez épen nem csökkentette írói őszerejét. Minden művészetnek meg vannak a maga szabályai s ép a szóló művészetben uralkodják anarchia? A festők nem csupán az igazság utánzásáról, hanem a színhatásokról, az árnyalatok elrendezéséről, a csoportok megalkotásáról beszélnek, — s az íróknak, ha megakarja érdemelni e nevet, nem kevésbbé kell bizonyos, akár tapasztalat, akár tanulmány révén szerzett szabályokhoz tartania magát; tudnia, éreznie kell, hogy néha egy-egy fölösleges szó, egy-egy elnyújtott epizód megzavarja a művészi egész hatását s mint-hogy azt kívánja, hogy mások is átérezzék azt, a mit ő annyira átértzett, ki kell emelnie a detailokból a mit lényegesnek tart, viszont megkötni a mit kiemelt, nehogy mintegy kimeredjen, kiugorjék a háttérből. Gyulai mennyire tisztában van az egyes műfajok követelményeivel, illetve mennyire tudja, hogy minden tárgy mily kidolgozást követel meg, azt leginkább a tárcza-elbeszélések korcs-módra fejlődött, illetve elcsenevészedett műfajáról szóló kis beszéde mutatja. Ebben a beszédben vannak a következő sorok:

»Nem ritka eset ugyan a költészetben, hogy ugyanazon tárgyat különböző műfajokban is sikerrel feldolgozhatni, sőt az is megtörténik, hogy bizonyos lényegbe vágó módosítás mellett egyik műfaj másikat szül. Mi egyéb ugyanis a görög epigramma, mint összenyomott óda, vagy mint Arany mondja, az összezorítás által ruganyossá, az összeütközésben szikrává vált

gondolat, midőn a költő minden erejét, melyet összpontosítja egy villámban, hogy emelje hatását. Mi egyéb a ballada, mint dráma vagy tragédia dalban, mely néhány versszakban fejezi ki azt, a mire a drámaírónak öt felvonás kell. De a görög epigramma csak alapeszmét kölcsönöz az ódától s egész más-nemű hatásra törekszik; a ballada lyrai hangulatba olvasztja tárgyát, a cselekvénynek csak egy pár főpontját érinti, néha csak a katasztrófán kezdődik vagy épen csak a katasztrófa visszhangja. Mindkét műfaj egy másikba való átváltozás, mely saját természeti törvényeit követi.«

Mint játszik Gyulai a legkomplikáltabb esztétikai fogalmakkal! Sokan azt hiszik, hogy egyszerűsíti a dolgokat s hogy ez által némileg meghamisítja a valóságot, mely komplikáltabb, mint ő szeretné hinni. Azonban ki meri határozottan mondani, hogy az igazság oly bonyolult valami, mint a milyennek némelyek vélik. Vajjon nem járunk-e közelebb a valóhoz, ha, mint a hét görög bölcs, józan, egyszerű, világos szavakba foglaljuk azt, a mit tapasztalatból tudunk? Gyakran csak azért nem találunk meg valamit, mert elfeledtük magunk előtt, a közelben keresni. Gyulai sohasem jár így; józan esze mindig megmutatja neki azt, a mi közelfekvő s éles esze gyakran természetesen, közelfekvőnek mutatja azt is, a mit mások nehezen fognak fel s még nehezebben fejeznek ki. Például a fentebbi sorokban, midőn alig alig érintve, egy-egy szóval jellemzi a legkülönbözőbb műfajokat, úgy tűnik nekünk, mint valami óriás, ki könnyedén ugrik hegy-csúcsról-hegycsúcsra. Szóval, a látszat ne csaljon meg! Gyulai nem egyszerűsíti annyira a dolgokat, mint a felületes olvasó véli; csak kifejezésében van meg az a könnyedség, mely a stilisztia diadala s mely a legelvontabbat érzékelhetővé teszi, úgy annyira, hogy művészetével teljesen eltünteti művészetét. A tudós, ha még annyit tanult is, a történész, ha még annyi adatot hoz is napfényre, a bölcsész, ha még oly újak és mélyek gondolatai, nem teremt irodalmi művet, ha tanulmányait nem tudja jól kifejezni, csoportosítani, rendezni. Az eszmék vagy okmányok halmaza lehet igen hasznos, azonban az irodalomhoz semmi köze. A szóló-művészet akármily produktuma eszme nélkül, csupán szavak árja, azonban jól-rosszul kifejezett eszmék nem teszik az író. (Imre Sándor Magyar irodalomtörténetéről és Thaly Kálmán Vak Bottyánjáról szóló bírálatok.) Az irodalom leginkább *eszmék és érzések közlésének művészete* s ha ezt a meghatározást elfogadjuk, egyszerre világos lesz előttünk a műforma

fontossága. Mi értet meg inkább, mitől függ inkább gondolataink közölhetősége, mint az átlátszó elrendezéstől és szép kifejezéstől? S vajjon mi más ez, mint a szép forma, melyet sok tudós göggyében annyira megvet. »Tout devient littérature si on le cultive avec talent« mondja Eenan s gyakran mond ehhez hasonlót Gyulai Pál is. Az essay iránt is innét magyarázható Gyulai vonzalma; mert ennek a műfajnak már természetében van, hogy bár anyagát a tudományból meríti, alakját az irodalomtól kölcsönözze. Itt megjegyezzük, hogy Gyulait tartjuk a legkitűnőbb magyar irodalmi essayistának. Kemény mélyebb, azonban formátlan s kevésbé magyaros, Csengery műveltebb, de nem oly elmés, inkább politikai, mint irodalmi tanulmányokat ír s épenséggel nem kiváló stilisztja. Arany tartalmasabb, de nem oly könnyed; a legújabbak közül Péterffy Jenő, idegenszerű, kevésbé egyszerű s bármily éles is léleklátása, minden keresettség és csiszoltság mellett is izgatott, nyugtalan stílusával nem tud oly átlátszó s világos képeket festeni. Arany László, ki leginkább emlékeztet Gyulaira, kevésbé eredeti, mert hisz ép Gyulai tanítványa. A józan okosság, ízlés, egyszerűség, világosság adományait senki sem egyesíti úgy magában, mint Gyulai. S mi egyéb mindez, mint a legtisztább atticismus? Gyulai valóban a magyar próza atticusa.

Drámáról és regényről, láttuk, hogy melyek Gyulai fő szempontjai. Láttuk, hogy bírálata nagy igazságszereteten s kitűnő ízlésén nyugszik; s hogy kitűnő ízlését az emberi lélek s a műfaji sajátosságok tanulmányának köszönheti. Vizsgáljuk most, hogy melyek stiláris követelményei s főleg mit kíván a versírótól. Természetes, hogy mindaz, a mit eddig mondottunk, továbbra is áll. A legkisebb dalnak is bizonyos igaz alapeszmét kell kifejeznie s ez alapeszmének vagy hangulatnak kell a kidolgozást, a kompozíciót megszabnia. Minden szónak össze kell játszania, egy összhatásba, egy eszmébe kell olvadnia, különben a legőszintébb érzés is kárba vész; a legjobb hizsemű költő se fog hathatni, ha egy alkalmatlan kifejezés az olvasót kizökkenti hangulatából. A helyén való szó hatalmát, le *pouvoir du mot* mis à sa place, Aranyon kívül senkisé is érezte oly kitűnően, mint Gyulai. A magyar olvasó itt tanulhat tőle legtöbbit. Semmisé is fejleszté annyira stiláris érzékünket, mint Gyulai vagy Arany egy-egy kritikája néhány gyöngébb költőről; megjegyzeik, hamis metáforáról, a rossz képekről, a prózai kötésről többit ér egész poétikáknál. A precízió az, mit Gyulai mindenk felett megkövetel. S ezért nem mondhatja senki, hogy a

fantázia jogait csorbítja. Hisz nála senkisé is becsüli jobban a népköltészet rejtélyességét, Arany balladáinak szenvedélyes szaggatottságát, Katona színpadi pathosát. Bár a most annyira divatos határozatlan, ködös kifejezések, gondolatjeles vagy kipontozott sorok rendszerét, méltán művészietlennek tartja, Aranyval úgy hiszi, hogy az író kihagyhat akár mennyit mondatából, csak emelje ez által a megmaradt szavak értékét. »A mozgásba hozott fantázia akár a nézőé, akár az olvasóé, sokra képes ugyan, de csak a megadott irányban s biztosan vezetve.« A határozatlan kifejezés ép a fantáziát zavarja meg, míg a pontos jelző föléleszti; a képzelem tehát még inkább megköveteli a precíziót, mint a puszta józan ész.

Mindazonáltal bizonyos kifejezések prózában lehetnek teljesen megfelelőek és precízék s íme ugyanaz a gondolat versben más fordulatot kíván. E különbséget a vers és próza nyelve közt, a költői szórend, a kötés sajátosságait, Gyulai kiválóan érzi. A költői szólam bája iránt mindinkább kiveszőben van az érzék s így tán nem lesz egészen fölösleges, ha a poezis céljából és természetéből, Gyulai s Arany nyomán, röviden kimagyarázzuk, hogy mily kevésbé önkény a bíráló részéről, midőn versben a kötés bizonyos erejét követeli meg.

A közönséges szórend nem simulhat minden egyes gondolat követelményeihez. Az idők folyamán, különösen a modern nyelvekben, a szavaknak bizonyos merev rendje kristályosodott meg. Oly könnyítés ez, mint akár a tízes számrendszer, melynek ép oly kevésbé van köze az abszolút szám fogalmához, mint a gondolatnak a szavak e fiktív rendjéhez. E könnyítésnek, ez egyszerűsítésnek a közbeszédben óriási előnyei vannak; a szavak elhelyezése gyakran rag nélkül is kifejezi szerepüket. Azonban mennyit veszít a nyelv ily módon zamatjából, fölösleges mondanunk. A költő nagy szerepe itt kezdődik. Neki kell kiéreznie az érzések és gondolatok természetét s mondatát hozzájuk kell simítania. A mi inverciónak látszik, tulajdonképp a szavak természetes egymásutánja s így felfogva, a költői nyelv természetesebb a prózánál. Azt a szót, mely a mondatban kiválóbb szerepet játszik, mely a fő eszmét foglalja magában, a hangsúly kiemeli. Minden ily szóhoz az értelmileg alárendelt szavak bizonyos csoportja tartozik. A közönséges szórend ez összetartozó szavakat szétszakítja, elválasztja, a költői szórend ellenben összekapcsolja. A hangsúlyos s a hangsúlytalan szavak e csoportjai arányosan felosztva, bizonyos zöngelmet adnak s így

születik meg a vers. A hosszú s rövid szótagok váltakozását, s a rímet a magyar népköltészet eleinte nem is ismerte; csupán az érzelmek nyelve volt ez, mely szinte magától fölzengett, midőn a szenvedély különös rendben egymás mellé tapasztotta a szavakat. A rím és mérték azonban dekoratív hatásánál fogva annyira túltengett, hogy költőink ma már nem igen törődnek a költői nyelv lényegével, azzal, a mit Horatius, *callida iuncturának* mond. Mindezt a lángész magától is megtalálja; azonban, ha mindenki egész természetesnek tartja, hogy a zenész az összhang titkait tanulja, mért csodálkozunk azon, ha a költőtől megköveteljük, hogy tudja azt, a mit ír. Gyulai Katonára vonatkozólag megjegyzi: »A nagy költő tudja mit ír s nem oly öntudat nélküli, mint némelyek tartják. Egyébiránt ily költők nincsenek is. Igaz, ritkán állanak elő ugyanegy korszakban nagyszerű költemények s kitűnő esztétikai munkák. Az sem szenved kétséget, hogy rendesen nem a költő az, ki azon műfajnak, melyben dolgozik, legjobb elméletét tudja megírni, de ebből nem következik, hogy a valódi költő ne értse, mindennek fölött ne érezze művészetét s alkotása csak esetleges legyen vagy olynemű ösztön, mint a madarak éneke. Ez elméletet oly költők találták fel, kik minden felelősséget elhárítván magukról, mintegy isteni kijelentésnek akarják tartani szellemök minden nyilatkozatát s oly kritikusok fogadták el, kik betöltve hiszik hivatásukat, ha a költők udvaroncjai.«

Az azonban nemcsak a kötés lesz konvencionálissá; a szavak is elhalványulnak. Közönséges beszédben szótárunk összezsugorodik; a szavak elvesztik árnyalati gazdagságukat, a szinonimákat nem igen tudjuk többé megkülönböztetni s ha sietőségünkben valamit körülbelül megjelöltünk, megelégszünk vele. Az író, s különösen a költő, nem járhat el így. Pongyolaság sohasem természetesség s így a nyelv egész fejlődésének ismerete vagy divinatív sejtése nélkül senki sem alkothat kiválót. Ezt a sejtést bámulja Gyulai Vörösmartyban és Petőfiben, ezt a sejtést és tudást Aranyban. Ha valaki a nyelv szellemében dolgozik, bátran merhet újat is, kötésben mint Arany, a szavak használatában, mint Vörösmarty. De jaj az avatatlannak, a ki mer! Minden mérése botlás, téved mindenütt, a hol azt hiszi, hogy teremt; magyarosnak véli kifejezését s íme szava egy árnyalattal tovacsúszik s a költői hatás oda van. (Dóczi Faust fordításáról szóló bírálat.)

A mit mi oldalokon át — talán hiába — magyaráztunk,

azt Gyulai így fejezi ki egy mélyen átgondolt, rövidségében tökéletes mondatban:

»A költői nyelv nem a köznapi beszédnek rímbe vagy mértékbe szedése; minden költői nemnek, fajnak meg van a maga stílje s a báj nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata és alakzatától függ, melyek épen úgy befolyanak a költői gondolat kiemelésére, mint a rythmus hangzatosságára.«

Ennyi az egész; ez volt a thema, melyet hosszan ellapítottunk. Azonban a legtöbb olvasó figyelmét, ki nem szokta meg a stílus ily diszkreczióját, elfutja az ily egyszerűnek látszó mondat, mely tulajdonképp egész ars poetica dióhéjban.

Gyulai verskritikáiban a költői alkotás nem egy titkát árulja el; már bíráló kifejezései is rendkívül eredetiek és szemléltetőek. Rögtön megleli az alapeszmét, megérzi az alapeszmének megfelelő hangulatot s megérzi, ha a költemény »kiesik« e hangulatból, ha a költő kellenél »alább vagy feljebb kapja a hangot«. Mindazonáltal a stílus szépségeit csak akkor tudja megbecsülni, ha az alapgondolatban van igazság s úgy hiszi, hogy az alapjában hamis művet a részlet bája meg nem menti (pl. Vörösmarty drámái), míg a jól gondolt mű, ha a kifejezés imitt-amott tökéletlen is (pl. Madáchban), a bíráló teljes szimpáthiájára számíthat.

E téren azért oly fontos minden szava, mert maga is jó költő; a leggeniálisabb bíráló megjegyzései rendszeren ép abban nem elégitenek ki, a mire legkiváncsiabbak vagyunk: t. i. a költői alkotást, a teremtést nem mutatják be. A kritikus, lehet igen finom konstruktiót, mintegy kívülről alkalmaz, például Aranya; a költőt körüljárja, megméri, majd körülássza s aztán beszorítja teoriájába. Elhallgat mindent, a mi nem egészen odatartozik, s így az elméletből kényszer lesz. Az író vergődik a theoria alatt s mintegy fatum parancsára, vakon, lázban dolgozik. Más kritikus ismét stiláris pedanteriákba téved; s ép oly messzire esik a költői alkotás titkától, mint a psychologus. Gyulainál nem így vagyunk; ő maga is írt oly verseket, melyeket ma országszerte szavalnak s így tudja, hogy még a legkitünőbb dal is gyakran mily kis élménynek felel meg. Ezért tehát ügyesen vegyíti az aestetikai megjegyzéseket életrajzi adatokkal s önkéntelenül vezet az életképből a műalkotásba, a műalkotásból az életképbe. Nem látja azt az örvényt a kettő közt, melyen keresztül a psychologusok hidakat — bárha aranyhidakat is — kénytelenek verni.

Gyulai, mint mondtuk, jó költő. Verseinek két kötete jelent meg s e kötetekben akad néhány elsőrangú vers. Nem említjük a nagyon is ismert *Hadnagy uramot*, *Éjjéli látogatást*, *Szüretent* vagy utólérhetetlenül naiv és kedves meséit, hanem úgy hisszük, hogy még sok más dala is, a *Romhányi* strófái, satyrája a *Népszerűségről*, a magyar litteraturában kiváló helyet biztosítanak számára. Mindazonáltal, ha végigolvastuk összes költeményeit, épenséggel nem adják elsőrangú költői erő benyomását. Vannak latin költők, kiket kifejezéseik pontossága, érzéseik őszintesége klasszikusokká avat, azonban hiányzott bennök bizonyos fény, ragyogás, a fantasiának bizonyos ereje, miért is így az úgynevezett »classici minor es« csoportjába szoktuk őket sorolni. Ha irodalmunk gazdagabb volna, ilyenfélélt mondanánk Gyulairól is. Azonban nálunk a körülmények úgy hozzák magukkal, hogy a költő rangját abszolút értékén kívül viszonylagos helyzete is meghatározza. Gyulait mindig a jobb költők közé sorozták, azonban Arany halála óta, élő költőink legkitűnőbbike s e helyet — sajna — még senki el nem vitatta tőle. Húsz év óta a divat »játszva« sok íróf el emelt fel melléje, hogy mosolyogva, gúnymosolylyal ejtse le ismét.

Minden verse kereken és dallamosan fejez ki egy-egy kis gondolatot. Legtöbbször valamely tapasztalat, valami, a mit átélt, egy-egy egyszerű morális tanulságra, apró bölcseségre vezet. Ez az eszme felkölti jó formaérzékét s megszületik verse. Érzés ugyan, mely azonban az agyon ment át! Szenvedély, azonban lehiggadt szenvedély! Az ilyen »okos« költők könnyen válnak tudós vagy tudákos költökké; magyaráznak ott, a hol dalolni kellene. Gyulai ebbe a hibába sohasem esett. Sokkal frissebbek impressziói, s feje is naiv, költői maradt mindig. Költői fizionomijának eredetisége ép itt van ebben a költői józanságban, mely nem tiszta poézis, azonban sokkal közelebb van hozzá, mint a költői hóbort, melyet annyian a poesistól elválaszthatatlannak tartanak. Gyulai inkább költő, mint legtöbb kritikus; inkább költő, mint akár St. Beuve. Mutatja az is, hogy műzsája nem hagyta el fiatal korában és végigkíséri híven egész életén. A lét és halál, a »honnán és hová« kérdése, a világrend nagy problémái nem igen foglalkoztatják; volt sok bánata életében, azonban nem esett soha kétségbe vagy legalább versei bizonyos megnyugvást lehelnek. Nem Göthei, olymposi, mindent felölelő nyugalom ez; egyszerű nyugalom, nyugalom és semmi egyéb.

A nemezis gondolata ugyan foglalkoztatja, de meg nem ijeszti. »He was excellent in his circle, but it was a narrow circle« mondja Macaulay Boileau-ról, s ilyesmit mondhatnánk Gyulairól is. Gyulai egy fiatal drámaíróról azt írta, hogy tehetsége ı az egyszerűségben megizmosul, a bonyolultságban megtörik« s ez áll az ő költészetéről is.

A ki költőnek született, annak kifejezése prózában lapul el s versben kap reliefet. Példa rá Arany; kinek bájnélküli s nehézkes prózája, gondolatgazdagságával elfárasztja az olvasót. Gyulainál ép fordítva — mihelyt prózában szól, kecses, numerózus, könnyed, simaságában ragyogó lesz a nyelve, ura, föltétlen ura szavának; míg versben gyakran rímet szolgál, kötése lazul, itt-ott egy-egy szó kikíváncozik a sorból. Mindazonáltal, mint mondtuk, van bizonyos eredetisége, hang, mely az ő hangja. Idézzük *Szüreti lakomán* című versét, melyet 1850-ben írt.

Hegyen a köd fehér-kéken
 Napsugár csókjába vész,
 Diófán a hegy tövében
 Víg madárka füttyörész.
 Csak visszhang a víg madárdal
 Nincs virág, a lomb lehull;
 De bár minden hervad, elhal
 Szület zajlik, kedv virul.
 Vaj ha őszén napjainknak
 Midőn talló, száraz ág,
 Mit legtöbbször hátra hagynak
 Szerelem és ifjúság;
 Hangzanék egy-egy víg ének,
 Sütne nyájas napsugár,
 S termésén a kedv tövének
 Megcsendülne a pohár.

Ebben a gyönyörű dalocskában benn van egész Gyulai, íme a kis impresszió, a kis vonatkozás, a kis moral, az okos, kis alapeszme, az a nyugodt s annyira jellemző optimismus, mindez a legdallamosabb, a legkitűnőbb formában. Itt sem minden sor egyformán szemlélhető, azonban vannak benne kifejezések, melyeket Petőfi s Arany se talált volna el jobban. »Hegyen a köd fehér-kéken napsugár csókjába vész...« mily kitűnő képet ad s az utolsó négy sor mily eminenter költői! Mindent összefoglalva, Gyulai költeményei sohasem affektáltak, sohasem íráttak mintegy légbe, kitűnően meg vannak komponálva, kerekdedek és igazán

Néhány verse épenséggel feledhetetlen s fentartja nevét. Vajjon mért ne szeressük jobban az ily költőt, mint holmi világfájdalmas »geniet«, ki rosszul megszerkesztett, keserű és strófákban panasolja bajait?

Gyulai regényei közül mindegyiknek van kortörténeti becse, azonban azt hiszszük, hogy csak a *Régi udvarház utolsó gazdája*-ban adta tehetsége egész mértékét. Ez a kis könyv meg fog maradni, mert mélyen belenyúl az emberi leiekbe. Ez esetben nem *analytice*, hanem *syntheticice*, egész kritikusi éles látását e regénye hősére alkalmazza s jól megfigyelt, érdekes korpébe illeszti alakját. Radnothy Elek a legjobban megrajzolt »öreg úr« a magyar irodalomban.

Gyulai regényeit s verseit csak mellékesen írogatta, azonban igen nagy fontosságuk van a kritikus Gyulai életében. Hisz láttuk, hogy Gyulai bírálata ép azért oly egészséges, oly termékeny, mert ugyanazt követeli a bírálótól, mint a költőtől: az élet s a műfajok követelményeinek tanulmányát. Saját alkotásai adták neki a kulcsot a versek s regények megítéléséhez, ezeken élesülhetett meg ízlése, ezeken tanult meg írni, komponálni, minden jelző értékét így tanulta megbecsülni. Bíráló cikkeiben és Emlékbeszédében mindennek nagy hasznát vette. Gyulai Emlékbeszédei közkézen forognak; bírálatait ellenben csak hírből ismeri a mai generáció. Az »irigy« Gyulai csupán Emlékbeszédeit, e dicsőítő, elismerő beszédeket gyűjtötte össze, a bírálatokat ellenben csak régi napilapokban vagy folyóiratokban találhatják meg a kíváncsiak.

Gyulai szerénysége ez esetben az irodalom kára; minden egyes bírálata tanulságos és hasznos. Verskritikái a maguk nemében páratlanok s regény bírálati is mind elmések és alaposak. Színi bírálataiból — *mutatis mutandis* — egész kis *Hamburgische dramaturgiét* kaphatnánk. Emlékszünk elsőrangú lapokra, Hamletről, a Fösvényről, Dumasról, Sardouról, egyes magyar darabokról és színészekről, általános fejtegetésekről, mint például a melodramáról szóló, melyhez alig találunk fogható. Szigorú kritikái Jókai, Tóth, Rákosi s másokról az ízlés tisztázására jótékonyan hathatnának. Míg most az olvasóközönség csak a hírlapok rémmeséiből értesül Gyulai működéséről s e tendenciózusan elferdített adatok alapján, ellenszenvvel fordul el az egyetlen kritikustól, kitől igazságot hallhatna. E tekintetben ma sem jobbak a viszonyok, mint 1858-ban, midőn Arany így írt Ercsey Sándornak:

»Mit mondatok ti Szalontán ahhoz a famózus irodalmi perhez. Én »Dózsa urat nem ismerem, de Gyulai kritikája a »Szemle«-ben alapos volt, egészen felfogva benne a tragédia szelleme, úgy mint azt a világ legnagyobb esztétikusai felfogják. De hiszen okait nem is kísértette megingatni senki, jónak látták személyes térre átvinni a polémiát és most Gyulait megfeszítik. Nagyon resteltem én ezt a perpatvart, de nem azért, mert Gyulai meg merte bírálni Jókait, hanem azért, mert nálunk a józan ok többé nem tekintély. Nem kritika és antikritika áll szemben, hanem kritika és barbaries.«

Arany, ki annyira vigyázott minden szavára, azt írja, hogy Gyulai felfogása olyan, mint a világirodalom legnagyobb kritikusaié s holmi újsági riporterek, szerkesztők Gyulai által sértett hiúságának hízelegve, az egész közvéleményt tévútra vezetik. Így tehát már csak e szempontból is kívánatosnak tartjuk, hogy Gyulai gyűjtse össze minél előbb bírálati javát, hogy mindenki maga alkothassa meg felőle véleményét.

Ez a kötet már tárgyai különfélesége folytán is érdekesebb lesz, mint az Emlékbeszédék könyve. E nagyrészt a Kisfaludy-Társaságban vagy Akadémián elmondott beszédeknek az alkalom hasonlósága és a tárgyak szűk köre, némi ünnepélyes egyhangúságot ad. A halottak, kikről Gyulai megemlékezik, nagyrészt egy korszak gyermekei s így bizonyos dolgokat a szónok kénytelen újra meg újra elmondani. Így válnak a századeleji föllendülésnek, majd az abszolút-korszak csüggedésének rajzára bizonyos vonások stereotypakká. Bár a legkisebb beszédben is tud valami egyénit, tud valami jellemzőt mondani, a háttér mindig ugyanaz marad. Ezt a monotoniát leginkább az fogja érezni, a ki Gyulai fő művét, Vörösmarty életrajzát jól elolvasta s ki az Emlékbeszédékben kevés újat fog találni. Az általános kérdésekről tartott, úgynevezett *Irodalmi beszédék* sokkal élénkebbek, sokkal elevebbek; azonban az összegyűjtött bírálatok könyve mennyivel tarkább, érdekesebb volna! Ennek a kötetnek olvasói fognak csak igazán meggyőződni arról, hogy a magyar kritikának csak úgy van jövője, ha Gyulait véve alapul halad tovább. Itt van az igazság! igazság, melyhez ugyan sokat hozzá lehet tenni s ez a jövő generáció feladata, melyből azonban nem lehet elvenni semmit. Legyen meg az a törekvésünk, hogy túlhaladjuk őt s hogy ott, a hol műveltsége korlátait érezzük, tágítsuk ki körét, azonban veszve vagyunk, ha eltérünk az ő útjáról.

Van speczifikus német, van angol, van francia kritika, Gyulai kitűnően megteremtette a magyar kritikát; s mi most elveszük kezdeményét? Még legjelesebb essayistáink cikkei is úgy hangzanak, mintha Taine-ből vagy St. Beuve-ből fordítottak volna. Nem is szólunk a napisajtó hitványul pajtáskodó bírálóbírlatairól, melyek se angolok, se francziásak, hanem »amerikaiak.«

Gyulai mindig magyar marad, azonban erős hazafisága és lelkes magyarsága messze van minden sovinizmustól; ez ízléstelenségtől józansága és finom tapintata óvta meg. *A szájas hazafiak* ellen állandóan küzdött; az ő hazaszere-tete abban áll, hogy nemzetének se hízeleg. Megőrizte a legnagyobb pártatlanságot a legnagyobb szeretet mellett; fölös-leges mondanunk, hogy ez mily ritkaság a »három bércz és négy folyó« kissé zajos hónapban. Az ily magyar érzés bírálatainak bizonyos színt, eredetiséget adott, viszont megóvta minden részrehajlástól. Ismételjük, hogy a jövő kritikájának Gyulaitól kell kiindulnia, ha nem akar műveszietlenül idegenszerűvé válni, mert hisz francia vagy angol kritika nálunk művészi-ven nem fejlődhetik, Gyulaitól kell kiindulnia, ha őt túl akarja szárnyalni! Nagy szorgalom és nagy tehetség oly alapot vetett meg, melyre bizvást építhetünk!

Mielőtt még e cikket lezárnám, had idézem Gyulai bírálói programját, a mint valamelyik cikkében önnön hivatásáról elmondja véleményét:

»A kritikustól, ki ítélő bíró akar lenni ízlés dolgában, mit várunk? Hallani akarjuk okait, ítélete kifejtését, vizsgálódásai, tapasztalata eredményét. Az ízlés ösztöne nem esetleges-ség, a művészet törvényei nem konvenczionális szabályok, hanem oly igazságok, melyek a természetben, emberi szíven, a különböző műfajok és művészetek céljain és sajátságain alapszanak. A lángész oly kevésbé teremti azokat, mint a kritikus. Amaz csak kinyilatkoztatja s erejéhez képest betölti többé vagy kevésbé teljesen, emez csak nyomozza több vagy kevesebb szerencsével!«

Íme ez volt Gyulai programja, melyhez híven a szépet és igazat minden genreből megtudta találni. Vajjon igaz-e, hogy ez a program idejét múlta? Vajjon találtunk-e helyette jobbat alkalmasabbat?

Hatvany Lajos.